

ՖԱԼՏԻԲԻԼԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԶԱՐԼՁ ՊԻՐՍԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԴԱՎԻԹ ԱՔԵԼՅԱՆ՝
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում քննարկվում են Զարլզ Պիրսի փիլիսոփայության մեջ ֆալսիֆիկատական հայեցակարգի և իմացաբանական դիրքորոշման հիմքում ընկած պատճառները, փաստարկները, նախորդ իմացաբանական դիրքորոշումների քննադատության փորձերը և ֆալսիֆիկզմի զարգացման միտումները: Պիրսյան ֆալսիֆիկզմն առաջին հերթին սուբյեկտի ճանաչողական կարողությունների և ճանաչողության մեթոդի սահմանափակումների ընդունման և հաղթահարման փորձերի արդյունք է, որն առավելապես դրսևորվում է փիլիսոփայի՝ ղեկարտյան դոգմատիկ-ֆունդամենտալիստական հայացքների և մեթոդաբանական սկեպտիցիզմի քննադատությունում: Կարելի է ենթադրել, որ պիրսյան ֆալսիֆիկզմի ձևավորման և զարգացման հիմքում ընկած են (1) կամավոր և համընդհանուր կասկածի մեթոդից հրաժարումը, (2) ճանաչողության մեջ բավարար պատճառ ունեցող չափավոր կասկածի պահանջի ընդունումը և (3) գիտելիքների ու համոզմունքների հիմքում բացարձակ իմացական հիմքերի որոնման պահանջից հրաժարումը: Թեև Պիրսի փիլիսոփայության մեջ այս տեսակ իմացաբանական դիրքորոշումը հանգեցնում է ողջ իմացության և ճանաչողական կարողությունների սխալականության ընդունմանը (ֆալսիֆիկզմին), այն ճանաչողությունը ու հատկապես գիտական ճանաչողությունը վերաձևակերպում է միջսուբյեկտային դինամիկ գործընթացի, որն ունակ է մեղմելու սուբյեկտիվի առկայությունը և ապահովելու գիտելիքների աճը՝ թույլ չտալով որևէ գիտելիքի կամ համոզմունքի կարծրացում իմացության մեջ: Հեղինակի կարծիքով՝ Պիրսի ֆալսիֆիկզմը ոչ խիստ, չափավոր իմացաբանական դիրքորոշում է, որը թույլ է տալիս խուսափել դոգմատիզմի, ֆունդամենտալիզմի, ինֆալսիֆիկզմի և ծայրահեղ սկեպտիցիզմի՝ գիտելիքի նկատմամբ մաքսիմալիստական պահանջներից և հայեցակարգային սահմանափակություններից:

♦ Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.
HORIZON-WIDERA-2023-TALENTS-01 ETICA project. Grant Number: 101187166

* **Դավիթ Աքելյան** – ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի ասպիրանտ

Давид Акелян – аспирант кафедры истории, теории философии и логики ЕГУ

Davit Akelyan – PhD Student at the YSU Chair of History and Theory of Philosophy and Logic

Էլ. փոստ՝ davit.akelyan@ysu.am ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1408-6082>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 14.11.2025

Գրախոսվել է՝ 15.01.2026

Հաստատվել է՝ 22.06.2026

© The Author(s) 2026

Բանալի բառեր – Չարլզ Պիրս, ֆալսիֆիզմ, դոգմատիզմ, ֆունդամենտալիզմ, գիտելիքի սխալականություն, գիտելիքի հիմնավորում, սուբյեկտիվի հաղթահարում, ինտելեկտուալ համեստություն

Ֆալսիֆիզմը առաջին անգամ սահմանվել և հայեցակարգային նշանակություն է ստացել ամերիկյան պրագմատիզմի ականավոր ներկայացուցիչ Չարլզ Սանդերս Պիրսի (1839-1914 թթ.) աշխատանքներում: Այն ներկայացնում է Պիրսի իմացաբանական և գիտաբանական հիմնական դիրքորոշումներից մեկը, ըստ որի՝ ճանաչողության գործընթացում սխալի հնարավորությունն անխուսափելի է, կամ, այլ կերպ ասած, «գիտելիքները մշտապես լողում են շարունակական անորոշության մեջ և երբեք բացարձակ չեն»¹: Ֆալսիֆիզմի հիմնական հայեցակարգային դրույթների ձևակերպման փորձերը նախևառաջ դրսևորվել են փիլիսոփայի իմացաբանության կենտրոնական հարցերից մեկի՝ համոզմունքների և կասկածի փոխհարաբերման հիմնախնդրի համատեքստում, որը վերջինիս հետաքրքրության շրջանակում հայտնվել է առավելապես Ռենե Դեկարտի մեթոդաբանական սկեպտիցիզմի և ֆունդամենտալիզմի ուսումնասիրման արդյունքում: Մինևս ժամանակ, Պիրսի ֆալսիֆիզմ-տական իմացաբանությունը և դիրքորոշումը ձևավորվել են ֆալսիֆիզմի անմիջական հակադիր հայեցակարգի՝ ինֆալիսիֆիզմի համակարգային քննադատությունից, ըստ որի՝ գիտելիքը պետք է հիմնված լինի բացարձակ ճշմարիտ և հիմնավոր (անսխալական) հիմքերի վրա, և մարդկային իմացությունում գոյություն ունեն (կարող են գոյություն ունենալ) անսխալական և բացարձակ ճշմարիտ գիտելիքներ: Սա կարելի է արձանարգել՝ ուսումնասիրելով հեղինակի մի շարք հոդվածներ և աշխատություններ, որտեղ ընդգծված քննադատական մոտեցում է ցուցաբերվում կարտեզիանիզմի² և դրանում ֆունդամենտալիզմի ու ապրիորիզմի գրեթե բոլոր դրսևորումների նկատմամբ: Ընդհանուր առմամբ, մասնագիտական գրականությունում Պիրսի ֆալսիֆիզմը հաճախ բնորոշվում է «որպես ինտելեկտուալ հարձակում ֆունդամենտալիզմի և դոգմատիզմի վրա, որը պահանջում է պատրաստականություն ընդունելու հնարավորությունն այն մասին, որ մարդը կարող է սխալված լինել»³: Մեր իմացությունում սխալների առկայությունը և ճանաչողությունում սխալի ուռացիոնալ կասկածի մշտական հնարավորությունը (սխալականությունը) առաջին հերթին պայմանավորված են մարդկային ճանաչողական կարողությունների և ճանաչողության մեթոդի սահմանափակումներով: Ճանաչողական

¹ Peirce C. S., Philosophical Writings of Peirce, Dover Publications, New York, 1955, 356 p.

² «Կարտեզիանիզմը» (լատ. Cartesius՝ Դեկարտի լատինացված անվանումից) ֆրանսիացի փիլիսոփա Ռենե Դեկարտի (1596-1650 թթ.) և հետագայում նրա փիլիսոփայության հետևորդների կողմից մշակված իմացաբանական, գիտաբանական, մեթոդաբանական և մետաֆիզիկական ուսմունքների և հայեցակարգերի ամբողջությունն է: Տե՛ս **Harfield, G.**, "René Descartes" // The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Stanford University, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), Summer 2024 edition, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/descartes/> (մուտք՝ 01.09.2025):

³ **Pojman L. P.**, What can We Know? An introduction to the Theory of Knowledge, Belmont: Wadsworth, 2001, p. 344:

կարողությունների սահմանափակումը դրսևորվում է մի շարք դեպքերում մարդկային բանականության անկարողությամբ, ինչպես, օրինակ, հետազոտվող օբյեկտը բոլոր հնարավոր կողմերից ուսումնասիրելու և քննելու կամ դրա վերաբերյալ անսխալական ինտուիցիա ունենալու անհնարիությունը: Ճանաչողության մեթոդի սահմանափակումը վերաբերում է այն հնարավոր ճանաչողական բարդություններին և սխալներին, որոնք կարող են ի հայտ գալ անմիջական (անմիջական հայեցողությամբ, զգայություններով) և միջնորդավորված (բանականության, արտաքին սարքերի, գործիքների միջոցով) ճանաչողություն իրականացնելու ընթացքում⁴: Մասնավորապես, Պիրսն իր ֆալլիբիստական տեսակետը հիմնավորելիս մեծ ուշադրություն է դարձնում գիտելիքների և տեղեկատվության ստացման աղբյուրների (անմիջական և միջնորդավորված) խնդրահարույց կողմերին և փաստում, որ դրանց սահմանափակումների ու խնդիրների վերհանումը անհրաժեշտաբար հանգեցնում է այն եզրակացության, որ մենք որևէ հարցի ու երևույթի վերաբերյալ երբեք չենք կարող հասնել համընդհանուր, բացարձակ և անսխալական համոզմունքների և գիտելիքների:

Զգայությունները և բանականությունը ձևավորում են խնդրո առարկայի վերաբերյալ ընկալում, որը ճանաչողական կարողությունների և մեթոդի խնդրահարույց բնույթի պատճառով միշտ սխալական է: Ըստ Պիրսի՝ *«Ցանկացած բան, որը ճանաչելի է, ընկալման դարպասների միջոցով մուտք է գործում տրամաբանական մտածողություն և այնտեղից հեռանում է նպատակային գործողության դարպասով»*⁵: Հետևաբար, եթե ճանաչողության համար այդքան անհրաժեշտ մուտքային տեղեկատվությունը բախվում է ընկալման սահմանափակությունների, ապա մեր մտքում հայտնված, վերլուծված և որպես եզրակացություն բխեցված ցանկացած գաղափար ենթակա է հավանական սխալի: Ընկալման սխալականության պրոբլեմը տարածվում է նաև գիտական մեթոդի վրա: Թեև հիմնավորվածության որոշակի մակարդակ ունեցող համոզմունքների ու գիտելիքների ձևավորման լավագույն և ամենաապահով տարբերակը գիտական մեթոդն է, սակայն, ըստ Պիրսի, սա նույնպես զերծ չէ սխալներից: Ցանկացած մեթոդ, որը կրնարվի ուսումնասիրության համար, չի կարող ապահովել բացարձակ որոշակի և անսխալական եզրակացություն: Եվ մենք ունակ չենք դուրս գալու տրված մեթոդի սահմաններից, որպեսզի համոզվենք՝ արդյո՞ք մենք հասել ենք վերջնական ճշմարտության, թե՞ ոչ⁶: Խոսելով գիտական ճանաչողության դեդուկտիվ, ինդուկտիվ և աբդուկտիվ մեթոդներից՝ Պիրսը դրանք համարում է ընդհանուր առմամբ վստահելի, սակայն խնդրահարույց և սխալական մեթոդներ: Աբդուկցիան նախորդում է դեդուկ-

⁴ Ավելին տե՛ս **Chysogonus O.**, Peirce's fallibilism: A thematic analysis and the revisitation of the origins of fallibilism, AMAMIHE: Journal of Applied Philosophy, ISSN: 1597 – 0779, Vol. 19, No. 4, 2021, էջ 20:

⁵ **Pierce C.S.**, Collected Papers, ed. C. Hartshorne, P. Weiss, and A. Burks, Harvard University Press, Volumes 1-8, Cambridge, 1931-1958, (CP. V. 5, p. 212, 1897).

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 159:

տիվ և ինդուկտիվ մեթոդներին: Նրա սահմանմամբ՝ «սա բացատրական վարկածների ձևավորման գործընթաց է, ըստ էության, միակ տրամաբանական գործընթացը, որը թույլ է տալիս մտահղացնել նոր գաղափարներ (հասկացություններ, տեսություններ)»⁷: Ֆրանկֆուրտը նկատում է, որ Պիրսի աբդուկցիան ոչ այնքան վարկածների ստեղծման, որքան վարկածների գնահատման ու մրցակցող վարկածների միջև ընտրություն կատարելու գործընթաց է⁸: Դեդուկցիան և ինդուկցիան գործի են դրվում եզրահանգումների կամ տեսության գնահատման ավելի ուշ փուլում: Մասնավորապես դեդուկցիան օգնում է աբդուկցիայի միջոցով ձևավորված բացատրական հիպոթեզներից ածանցել փորձարկելի հետևանքներ, իսկ ինդուկցիան օգնում է հիպոթեզների վերաբերյալ մտահանգելու որոշակի եզրակացությունների, որտեղ վերջիններիս հավաստիության աստիճանը կախված է դիտման ընթացքում հաստատված մասնավոր դեպքերի քանակից: Թեև աբդուկցիան, դեդուկցիան և ինդուկցիան թույլ են տալիս հղացնել նոր գաղափարներ, գնահատել դրանք և հետագա քննության համար թողնել դրանցից ամենահիմնավորը, ստացված եզրակացությունները միշտ կլինեն սխալական և հիպոթետիկ: Պատճառն այն է, որ մեր բոլոր մտքերն ու դատողությունները ձեռք են բերվում մտահանգումների և եզրակացությունների միջոցով: Պիրսի գնահատմամբ՝ և՛ մեր մտահանգումների նախադրյալներն (մեկնարկային գիտելիքները) են սխալական, և՛ ինքնին մեթոդները, որոնցով բխեցնում ենք եզրակացություններ, քանի որ մենք երբեք չենք կարող դուրս գալ տվյալ մեթոդի շրջանակից՝ հասկանալու համար՝ արդյոք հասել ենք որևէ որոշակիության, թե ոչ: Առավելագույնը, որին ունակ են այս մեթոդները, հետևյալն է. «Դեդուկցիան բացատրում է, ինդուկցիան գնահատում է. ահա և վերջ»⁹: Նման վերլուծության արդյունքում փիլիսոփան եզրակացնում է. «Բանականության միջոցով երբեք հնարավոր չէ հասնել բացարձակ որոշակիության, բացարձակ ճշգրտության և բացարձակ համընդհանրության: Մենք չենք կարող լիովին վստահ լինել, որ մեր եզրակացությունները նույնիսկ մոտավորապես ճիշտ են»¹⁰:

Թեև ֆալիբիլիստական հայեցակարգի օգտին բերվող փաստարկները Պիրսը կառուցում է ամուր և իմացաբանորեն համոզիչ մի շարք դրույթների վրա, այնուամենայնիվ պիրսյան ֆալիբիլիզմն ամենևին էլ զերծ չէ քննադատությունից: Առաջին խնդիրը, որին բախվում է Պիրսի ֆալիբիլիզմը, *գիտելիքի հիմնավորման և դեմարկացիայի* խնդիրն է: Այն ենթադրում է, որ գոյություն ունի գիտելիքի հիմնավորման որոշակի մակարդակ, որը չի ապահովում լիարժեք հիմնավորվածություն, սակայն որը, այնուամենայնիվ, բավարար է արձանագրելու համար, որ մենք ունենք գիտելիք: Հարցին, թե արդյոք «Տ-ը ճշմարիտ է»,

⁷ Նույն տեղում, էջ 172:

⁸ Ավելին տե՛ս **Frankfurt H.**, Peirce's Notion of Abduction // Journal of Philosophy, 55, 1958, էջ 593–596:

⁹ Նույն տեղում, էջ 475:

¹⁰ **Peirce C. S.**, Philosophical Writings of Peirce, Dover Publications, p. 56.

հնարավոր է պատասխանել մի շարք հիմնավորումներ առաջարկելով այնպես, որ դրանք կնպաստեն S-ի և վերջինիս ճշմարտության արժեքի վերաբերյալ մեր իմացության մակարդակին այնքան, որ այն ի վերջո կարող ենք համարել շատ հավանական ճշմարիտ լինելու համար: Սակայն այն գաղափարը, թե գոյություն ունի գիտելիքի հիմնավորման որևէ հստակ մակարդակ, որտեղ մեր ճանաչողական վիճակը փոխվում է «չիմացությունից» դեպի «իմացություն», կարծես թե անհրատեսական է այնպիսի համակարգի համատեքստում, որը պահանջում է միայն սխալական, ոչ լիարժեք հիմնավորվածության մակարդակ¹¹: Եթե գիտելիքը լավագույն դեպքում կարող է լինել հավանական ու ենթակա սխալի, ապա ո՞րն է իմացության և չիմացության միջև տարբերությունը: Ո՞ր պահին կարող ենք հստակ արձանագրել, որ ինչ-որ բան գիտենք: Եթե մենք ոչ մի բանում չենք կարող լիովին վստահ լինել, ապա ինչպե՞ս կարող ենք ընդհանրապես խոսել որևէ բանի վերաբերյալ գիտելիք ունենալ մասին: Նույնիսկ եթե հնարավոր լինի գիտելիքի համար ապահովել հիմնավորվածության հստակ և խիստ մակարդակ, ապա հստակ չէ, թե ինչու հիմնավորվածության հենց այդ մակարդակն է պետք հիմք ընդունել: Պայմանականորեն, եթե գիտելիքի 90% հիմնավորման մակարդակը բավարար է համարվում տվյալ իմացությունը գիտելիք համարելու և այն ոչ գիտելիքից տարանջատելու համար, ապա ինչո՞ւ 89%-ը բավարար չէ: Պիրսն իր աշխատանքներում չի հստակեցնում գիտելիքների հիմնավորման այն անհրաժեշտ և բավարար մակարդակը, որը թույլ կտա արձանագրել գիտելիքի առկայությունը, փոխարենը նա բավարարվում է գիտելիքի համար հիմնավորման որոշակի հավանական մակարդակ պահանջելով, որը չի հակասի գիտելիքի սխալական բնույթի վերաբերյալ ֆալիբիլիտատկան պատկերացումներին:

Մեկ այլ խնդիր, որը հստակորեն հասցեագրված չէ Պիրսի իմացաբանությունում և այդ կերպ մի շարք հակասությունների պատճառ է դառնում, ֆալիբիլիզմի կիրառման տիրույթի խնդիրն է: Պիրսը ընդունում է մաթեմատիկական աքսիոմները, տրամաբանության սկզբունքները, պատճառականությունը որպես համընդհանուր օրենքներ, որոնք գոյություն ունեն և իմացվում են ապրիորի: Սակայն նա միևնույն ժամանակ պնդում է, որ գոյություն ունի որոշակի «դրական պատմական ապացույց», որը ցույց է տալիս, որ բնածին (ապրիորի) ճշմարտությունները երբեք հանդես չեն գալիս իրենց մաքուր և ինքնին իմացաբանական արժեքով, այլ խառնված են սխալների հետ, և հետևաբար չունեն իմացաբանորեն որևէ արտոնյալ դիրք մյուս գիտելիքների նկատմամբ¹²: Պիրսը համոզված է, որ ապրիորի ճշմարտությունը չի կարող հավակնել անսխալական գիտելիքի, քանի որ մենք այն ճանաչում ենք ապրիորի, այսինքն՝ դրանք ճանաչելի և ընկալելի են բացառապես ապրիորիզմի դիրքերից և շրջանակում

¹¹ Տե՛ս **Chrysogonus O.**, նշվ. աշխ., էջ 26-27:

¹² Տե՛ս **Pierce C.S.**, Collected Papers, ed. C. Hartshorne, P. Weiss, and A. Burks, էջ 143:

ու ստուգելի չեն որևէ այլ եղանակով, ինչն էլ ստիպում է եզրակացնել, որ ապրիորի ճշմարտությունների անսխալականության վերաբերյալ պնդումը հնարավոր չէ որոշակիացնել ու արձանագրել անսխալականորեն՝ առանց դուրս գալու ապրիորիզմի տիրույթից¹³։ Թեև Պիրսը գնահատում է զգայությունների կամ, այլ կերպ ասած, անմիջական փորձի ու հայեցողության դերը ճանաչողության օբյեկտի վերաբերյալ ընկալման ձևավորման և որոշակի հավանականություն ունեցող սխալական իմացության ձեռքբերման գործում, մեկ այլ դեպքում նա բացառում է սխալականության վերագրումը անմիջական փորձի նկատմամբ՝ պնդելով, որ «անմիջական փորձը չի կարող լինել ո՛չ անորոշ և ո՛չ էլ որոշակի. այն ոչինչ չի հաստատում, այլ պարզապես գոյություն ունի»¹⁴։ Պիրսն այս առնչությամբ խոսում է նաև մոլորությունների, պատրանքների, երազների մասին, որոնք գոյություն ունեն յուրաքանչյուրի անմիջական փորձում, սակայն իմացաբանորեն արժեքավոր չեն։ Հակասությունն առաջանում է, երբ Պիրսը անմիջական փորձին մի կողմից հաղորդում է իրականության վերաբերյալ ընկալում ձևավորող հիմնական գործոնի դեր, մյուս կողմից այդ փորձին գրկում իմացաբանական որոշակիությունից և առկա գիտելիքների իմացաբանական արժեքի վրա շոշափելի ազդեցություն ունենալու հնարավորությունից։ Խնդիրն է՝ լավելի սուր բնույթ է ստանում, երբ Պիրսը փորձում է որոշակիացնել ֆալսիֆիզմի կիրառման տիրույթը։ Այն կարելի է ձևակերպել հետևյալ հարցադրումներով՝ արդյո՞ք մեր բոլոր գիտելիքները սխալական են, կամ՝ արդյո՞ք բոլոր փաստական (էմպիրիկ), տեսական (մտահայեցողական) և մաթեմատիկական (ֆորմալ-տրամաբանական) գիտելիքները և համոզմունքները սխալական են։ Պիրսը հստակ արձանագրում է, որ «*փաստերի վերաբերյալ հարցերում մարդիկ չեն կարող հասնել բացարձակ որոշակիության (անսխալականության)*»¹⁵։ Այս պնդումը նա հիմնավորում է մի շարք փաստարկներով։ Դրանցից կարելի է առանձնացնել այն, որ փորձն անմիջական հայեցողության արդյունք է, որը ձևավորվում է արտաքին աշխարհից մուտքային տեղեկատվության ստացման, ընկալման և դրա հիմնա վրա մտքի ընդհանրացումների միջոցով։ Քանի որ մեր ճանաչողական կարողությունները և մեթոդները սահմանափակ ու սխալական են, հետևաբար շղթայական այս գործընթացի յուրաքանչյուր հատված ենթակա է սխալի և անորոշության։ Միևնույն ժամանակ, էմպիրիկ գիտելիքը բնույթով սխալական է, քանի որ այն կախված է դիտումից, փորձից և ինդուկտիվ դատողությունից, որոնք բոլորն էլ հակված են սխալների և վերանայման՝ նոր փորձի և տվյալների ի հայտ գալուն գուցենթաց։ Սակայն մաթեմատիկայի և ֆորմալ-տրամաբանական ճշմարտությունների վերաբերյալ Պիրսի պնդումներն ու փաստարկներն այդքան էլ

¹³ Տե՛ս **Chysogonus O.**, նշվ. աշխ., էջ 25:

¹⁴ **Pierce C.S.**, Collected Papers, ed. C. Hartshorne, P. Weiss, and A. Burks, p. 143.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 13-14:

հստակ չեն և երբեմն նույնիսկ՝ հակասական: Պիրսը մաթեմատիկան և տրամաբանությունը սահմանում է որպես գիտություններ, որոնք ապահովում են անհրաժեշտ եզրահանգումներ: Ֆորմալ-տրամաբանական եզրահանգումները անհրաժեշտ են, քանի որ դրանք անխուսափելիորեն բխում են ինքնին անհրաժեշտ նախադրյալներից (աքսիոմներից): Սակայն, ըստ Պիրսի, մաթեմատիկան շատ բան չի ասում մեզ ճշմարտության և իրականության վերաբերյալ: Դրանք հիպոթետիկ պնդումներ են, քանի որ ի հայտ են գալիս իրականության որոշակի խնդիրների և երևույթների ընդհանրացման ու իդեալականացման արդյունքում¹⁶: Մնացյալ ոչ մաթեմատիկական գիտելիքները անհրաժեշտ չեն, քանի որ դրանք վերաբերում են իրական, ոչ մոդելավորված և իդեալականացված աշխարհին: Այսկերպ փիլիսոփան արձանագրում է, որ մաթեմատիկական ճշմարտությունները անհրաժեշտ և աքսիոմատիկ բնույթի են, սակայն դրանք իրական կյանքում կամ վերջինիս վրա պրոյեկտելիս հիպոթետիկ-իդեալիզացված բնույթից վերածվում են իրական-էմպիրիկ դատողությունների և, հետևաբար, այլևս չեն կարող լինել անհրաժեշտ կամ տեսականորեն անսխալական: Պիրսն իր աշխատանքներում միաժամանակ և՛ կոդմ է արտահայտվում մաթեմատիկական պնդումների անհրաժեշտ և անսխալական բնույթի օգտին, և՛ մերժում է այդտեսակ գաղափարը: Ահա այսպես է Պիրսը սկսում խորհել իր ֆալսիֆիկատական հայեցակարգի վերաբերյալ. *«Ֆալսիֆիզմի ուսմունքը լիովին սխալ կրմբոնվեր, եթե ենթադրեինք, որ այն նշանակում է՝ երկու անգամ երկուսը հավանաբար ճշգրտորեն չորս չէ... Այն (ֆալսիֆիզմը) պարզապես ասում է, որ մարդիկ չեն կարող փաստերի վերաբերյալ ձեռք բերել բացարձակ որոշակիությամբ համոզմունքներ»*¹⁷: Այնուհետև խորհրդածությունների ընթացքում Պիրսը պաշտպանում է իր նախորդ մտքին հակասող մեկ այլ պնդում. *«Այդ ո՞վ կարող է վստահ լինել, որ ես հիպոթոս չեմ կիրառում, և երբ դուք դուրս գաք հիպոթոսի ազդեցությունից, չեք տեսնի, որ «երկու անգամ երկուսը հավասար է չորսի» պնդումը պարզապես ձեր մտքի խեղաթյուրված գաղափարն է»*¹⁸: Որոշ տեսաբաններ Պիրսի այս անհետևողականությունը մեկնաբանում են որպես պիրսյան ֆալսիֆիզմի շրջանակում ինֆալսիֆիզմի օգտին խոսող փաստարկ՝ նշելով. *«Թեև սա հակասում է Պիրսի ֆալսիֆիզմին, այնուամենայնիվ պիրսյան ֆալսիֆիզմի ներքին հակասականությունը լուծելու միակ տարբերակը ընդունելն է, որ որոշ համոզմունքներ սխալական են, իսկ մի մասը՝ անսխալական»*¹⁹: Մյուսների կարծիքով՝ չկա որևէ հակասություն այն բանում, որ մենք կարող ենք ունենալ մաթեմատիկական կեղծ համոզմունքներ, որոնք միևնույն ժամանակ անհրաժեշտաբար լինեն ճշմարիտ²⁰:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 558:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 149:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 558:

¹⁹ **Chysogonus O.**, նշվ. աշխ., էջ 29:

²⁰ Ավելին տե՛ս **Haack S.**, Fallibilism and Necessity // Synthese, vol. 41, № 1, 1979, էջ 37-63:

Թեև պետք է արձանագրել, որ Պիրսի մի շարք դրույթների միջև կան հակասություններ, որոնք խնդրահարույց են դարձնում ֆալսիֆիկմի օգտին բերվող տարբեր փաստարկների համադրումը հոգուտ հայեցակարգի, այնուամենայնիվ դժվար չէ նկատել, որ Պիրսի ֆալսիֆիկմի հայեցակարգից հնարավոր է բխեցնել ստեղծված հակասության լուծումը: Ընդունելով հանդերձ, որ մաթեմատիկական որոշ պնդումներ անհրաժեշտաբար ճշմարիտ են օբյեկտիվ իմաստով, այսինքն՝ երբ դրանք դիտարկվում են ապրիորիզմի և ֆորմալ-տրամաբանական մակարդակում որպես ինքնին և զուտ աբստրակտ գաղափարներ, նա միևնույն ժամանակ արձանագրում է, որ մաթեմատիկական դատողությունների նկատմամբ մեր սուբյեկտիվ ընկալումը կարող է լինել խիստ սահմանափակ և սխալական: Համանմանությամբ կարելի է պատկերացնել սարքային հարաբերականության խնդիրը: Մեր առջև գտնվող աստղադիտակը կարող է բացարձակապես ճշգրիտ և սարքին լինել, սակայն դիտման ճշգրտությունը կախված է մի շարք գործոններից՝ սարքի նախագծման հիմքում հաշվարկների (այդ թվում՝ նաև մաթեմատիկական) ճշգրտությունից, սարքի սարքին վիճակում գտնվելուց, սարքը կիրառողի հմտություններից և կարողականությունից, փորձի և դիտման վրա անմիջականորեն կամ միջնորդավորված կերպով ազդող գործոններից, փորձի ձևավորման չափանիշներից, դիտման արդյունքում ստացված արդյունքների բնույթից և դրանց մշակման և, վերջապես, արդյունքների վերլուծման ու ընկալման ճշգրտությունից: Գործողությունների այս շղթան լի է բազմաթիվ դրվագներով, որոնցից յուրաքանչյուրում սխալի ու անճշգրտության հնարավորությունն անխուսափելի և անօտարելի է: Արդյունքում, որքան էլ կիրառվող սարքը լինի ճշգրիտ և բխի մաթեմատիկական անհրաժեշտությունից՝ սարքի գործադրման արդյունքում ստացված ցանկացած գիտելիք ի վերջո սխալական է: Այսպիսով, Փիրսը պնդում է, որ եթե անգամ մաթեմատիկական դրույթները «տեսականորեն անհրաժեշտ և անսխալական» են, դրանք գործնականում անխուսափելիորեն սխալական են, քանի որ մարդկային (սուբյեկտիվ) գործոնը այն դարձնում է սխալական, և մարդիկ կարող են սխալվել նույնիսկ ամենախիստ մաթեմատիկական ապացույցներում: Սա չի նշանակում, որ Պիրսը հակված է մաթեմատիկական ինֆալսիֆիզմին, այլ ավելի շուտ սկզբունքային չի համարում մաթեմատիկական դրույթների իմացաբանական արժեքի խնդիրը, քանի որ դրանց կիրառումն ու ընկալումն իրական կյանքում ի վերջո հանգեցնում են սխալական (ոչ անհրաժեշտաբար սխալ) համոզմունքների և գիտելիքների ձևավորմանը: Մասնագիտական գրականությունում կան մաթեմատիկայի նկատմամբ պիրսյան ֆալսիֆիզմի կիրառման վերաբերյալ այլ մեկնաբանություններ ևս: Օրինակ՝ Էլիզաբեթ Քուքը համարում է, որ ընդունել մաթեմատիկական անսխալականության հնարավորությունը նշանակում է ընդունել լիովին հետևողական և անհակասական համակարգի հնարավորությունը: Եթե Պիրսն ըն-

դուներ լիարժեք իմաստով անհակասական և ամբողջական գիտական համակարգի կամ տեսության գոյությունը, ապա նա պարտավոր կլինեն նաև ընդունել այդ համակարգի անսխալականությունը, սակայն ոչ այն իմաստով, ինչին Պիրսն իրականում անդրադառնում է իր ֆալսիֆիզմի հայեցակարգում: Չափազանց պարզ համակարգը, ինչպես, օրինակ, սիլլոգիզմն է, կարող է մեզ տալ անսխալական գիտելիք: Բայց այս ընդունումը իրական վտանգ չէ Պիրսի համընդհանուր ֆալսիֆիզմի համար, քանի որ մաթեմատիկական ճշմարտությունը մեզ չի տալիս անսխալական ճշմարտություն գոյություն ունեցողի վերաբերյալ: Այն, Պիրսի ըմբռնմամբ, լավագույն դեպքում ապահովում է հիպոթետիկ ճշմարտություն մեր իմացությունում²¹: Քանի որ մաթեմատիկական մարդկային և մարդկանց կողմից ուսումնասիրվող ու կիրառվող գիտություն է, մշտապես առկա է մաթեմատիկական համակարգերում չհայտնաբերված անհամապատասխանությունների և սխալների հնարավորությունը²²: Ընդհանուր առմամբ կարելի է արձանագրել, որ Պիրսը սխալականությունը կապում է ճանաչողությունում անհատի ընկալումների կամ, այլ կերպ ասած, ճանաչման գործընթացում սուբյեկտի առկայության հետ: Հետևաբար, սուբյեկտիվի հաղթահարումը կարող է դառնալ իմացաբանորեն և գիտաբանորեն այնպիսի նախընտրելի ուղի, որը թույլ կտա ընթանալ սխալների նույնականացման, հաղթահարման, հավանական սխալականությունն իմացաբանորեն ավելի կառավարելի դարձնելու և մեր գիտելիքների հիմնավորվածության, հավանականության ու ճշմարտացիության մակարդակը բարձրացնող կառուցողական ճանապարհով:

Պիրսի իմացաբանության մյուս կարևոր հիմնախնդիրը վերաբերում է համոզմունքների և կասկածի փոխհարաբերմանը: Քննադատելով Դեկարտի իմացաբանական հայացքները և հատկապես կասկածի մեթոդը՝ Պիրսն այն համարում է նախ անհնարին, ապա անիմաստ: Դեկարտի կասկածի մեթոդն ընդհանուր առմամբ պրագմատիկ փիլիսոփան քննադատում է երկու հիմնական ուղղությամբ՝ (1) կասկածը չի կարող լինել կամավոր կերպով, և (2) կասկածի համար հարկավոր է շատ հստակ և կոնկրետ պատճառ, որոնք կարելի է ներկայացնել հետևյալ հակափաստարկներով.

1. Կասկածի մեթոդն անհնար է, և դրա փոխարեն մենք պետք է սկսենք այն համոզմունքներից, որոնք իրականում ունենք:

2. Դեկարտի իմացաբանությունը անթույլատրելի ինդիվիդուալիստական է, և մենք պետք է իմացաբանության համար հիմք ընդունենք համայնքը (գիտական) և կոլեկտիվ ջանքերի արդյունքում ձևավորված փորձն ու գիտելիքները:

²¹ Ավելին տե՛ս **Cooke E.**, Peirce, Fallibilism, and the Science of Mathematics, *Philosophia Mathematica*, 11(2), 2003, էջ 166-169:

²² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 170-171:

3. Դեկարտի իմացաբանական-մեթոդաբանական ընթացակարգը հիմնված է փաստարկների մեկ շղթայի վրա: Սակայն ավելի գիտական իմացաբանությունը կնախընտրի փաստարկների բազմակարծությունը և բազմազանությունը:

4. Իրական կասկածը պետք է հիմնված լինի որոշակի կոնկրետ պատճառի հիման վրա, այլ ոչ թե տեղի ունենա կամավոր:

5. Դեկարտը, ի վերջո, ապավինում և հիմնվում է անբացատրելի փաստերի վրա, ինչպես, օրինակ, Աստծո գաղափարը, ինչը անթույլատրելի է²³:

Ըստ Պիրսի՝ հնարավոր չէ կասկածից մեկնարկել, ինչպես Դեկարտի կասկածի մեթոդն է ստիպում անել: Փիլիսոփայությունը պետք է մեկնարկի այն բոլոր կանխադրություններից և համոզմունքներից, որոնք մենք ունենք հետազոտության պահին: Տեղին չեն բոլոր համոզմունքները վերացնելու փորձերը, քանի որ կան համոզմունքներ, որոնք հնարավոր չէ հերքել միայն կասկածի միջոցով: Միևնույն ժամանակ, ամեն ինչի նկատմամբ կասկածը հենց սկզբից կլինի ինքնախաբեություն, քանի որ կասկածը չի կարող լինել ինքնաբերաբար, այլ պետք է բխի որոշակի կոնկրետ պատճառներից և շարժառիթից²⁴: «Ոչ ոք, ով հետևում է դեկարտյան մեթոդին, երբեք գոհ չի լինի, քանի դեռ վերջնականապես չի վերականգնել բոլոր այն համոզմունքները, որոնցից սկզբնապես հրաժարվել էր»²⁵: Գիտությունը կոլեկտիվ զբաղմունք է ու չի կարելի այն հանգեցնել անհատին և նրա գիտակցությանը: Պիրսն այն կարծիքին է, որ մեր համոզմունքներից յուրաքանչյուրը կարող է սխալ լինել, ու թեև մենք գիտելիք ունենք, չենք կարող վստահ լինել, թե մեր համոզմունքներից որոնք են իսկապես գիտելիք, և որոնք՝ սխալ կամ անհիմն համոզմունքներ²⁶: Նա չի հավատում, որ որևէ անկասկածելի բան կմնա Դեկարտի քննադատական մեթոդը կիրառելուց հետո: Ակնհայտորեն, Պիրսի մտահոգությունը այնպիսի ճանաչողության հնարավորության ստեղծումն է, որը մի կողմից հենված չի լինի բացարձակ իմացաբանական հիմքերի վրա, մյուս կողմից կավելացնի մեր գիտելիքները՝ առանց դրա բազիսի կազմաքանդման անհրաժեշտության: Այլ կերպ ասած՝ Պիրսը Դեկարտի փիլիսոփայության քննադատությամբ փորձում է մերժել ֆունդամենտալիզմի, դոգմատիզմի և ծայրահեղ սկեպտիցիզմի չարդարացված մաքսիմալիստական դիրքորոշումները և փոխարենը առաջարկել դրանց ծայրահեղությունները հավասարակշռող մոտեցում: Պիրսի չափավոր իմացաբանական դիրքորոշումը նկատելի է նաև Հաքի հետևյալ տողերում. «Պիրսը մերժում է Դեկարտի չափազանց լավատեսությունը, քանի որ վերջինս չի գիտակցում անկասկածելի

²³ Տե՛ս **Peirce C. S.**, Some consequences of four incapacities

// The Journal of Speculative Philosophy, vol. 2, № 3, 1868, էջ 140–157:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 140:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 141:

²⁶ Տե՛ս **Haack S.**, Descartes, Peirce and the cognitive community // The Monist, vol. 65, № 2, 1982, էջ 166:

համոզմունքների անհնարին լինելը: Սակայն, միննույն ժամանակ, նա մերժում է նաև Դեկարտի հոռետեսությունը, քանի որ Դեկարտի կասկածի մեթոդը և փաստարկների շղթան հիմք են նախապատրաստում ծայրահեղ սկեպտիցիզմի համար: Բսկ սա անթույլատրելի է, քանի որ, ըստ Պիրսի, մեր բոլոր համոզմունքները (թեև սխալական են) չեն կարող լինել սխալ»²⁷:

Պիրսի իմացաբանությունում ֆալսիֆիկմի զարգացման առանձնահատկությունների վերաբերյալ կարելի է մի քանի կարևոր արձանագրումներ կատարել: Նախևառաջ, պետք է փաստել, որ թեև Պիրսը մնում է պրագմատիկական փիլիսոփայության գաղափարական ազդեցության շրջանակում, այնուամենայնիվ պրագմատիկական ճշմարտության վերաբերյալ վերջինիս հայացքները տարբերվում են ամերիկյան պրագմատիզմի մյուս ներկայացուցիչների հայացքներից: Հակառակվելով Ջեյմսի՝ «Ճշմարիտը ընդամենը նպատակահարմարն է մեր մտածողության մեջ» պրագմատիկական մաքսիմին՝ Պիրսը ճշմարտությունը չի հանգեցնում ինքնին նպատակահարմարությանը, այլ գիտելիքների՝ սխալները մշտապես մաքրելու և բարելավելու գործընթացին, որը լավագույնս կարող է իրականացնել գիտական համայնքը՝ ապահովելով ճշմարտության համար անհրաժեշտ օբյեկտիվության չափանիշը:

Հաջորդ արձանագրումը վերաբերում է «պայմանական ելակետերի» վերաբերյալ Ջոն Դյուիի և Պիրսի մոտեցումների տարբերությանը: Դյուին համամիտ է Պիրսին այն հարցում, որ մեր բոլոր համոզմունքներն ու գիտելիքները սխալական և կասկածելի են, սակայն պետք է ընդունել որոշակի պայմանական ելակետեր մեր ուսումնասիրությունը ինչ-որ տեղից մեկնարկելու համար, քանի որ գիտելիքը երբեք էլ ներկայում գոյություն չունի առնվազն ավարտուն, ձևավորված և վերջավոր տեսքով²⁸: Հակառակ Դյուիի՝ խորհրդածությունների հիմքում պայմանական ելակետերի ընդունմանը, Պիրսն իր աշխատանքներում չի ընդգծում պայմանական հիմքերի կարևորումը մեր դատողությունների կառուցարկման հիմքում, այլ հստակ արձանագրում է, որ ուսումնասիրելիս պետք է ելնել եղած գիտելիքներից ու համոզմունքներից, որքան էլ դրանք սխալական են: Այսպիսի մոտեցումը տրամաբանական է, քանի որ Պիրսը կարծում է, որ յուրաքանչյուր համոզմունք ձևավորվում է նախորդող համոզմունքների հետ նոր ու անհամատեղելի իրողություններ բացահայտելու (կասկածը խթանող գործոններ), դրանց նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք դրսևորելու (կասկած) և հակասությունները վերացնելով ավելի հիմնավոր համոզմունք ստանալու միջոցով: Հետևաբար, մեր ունեցած համոզմունքները և գիտելիքները արդեն իսկ ձևավորվել են որոշակի քննության արդյունքում, ու թեև դրանք սխալական են, չեն կարող լինել զուտ պայմանական:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 172:

²⁸ Ավելին տե՛ս **Brown M.**, Science and experience: a Deweyan Pragmatist Philosophy of Science, UC San Diego, 2009, էջ 23:

Մյուս արձանագրումը վերաբերում է Պիրսի իմացաբանությունում «կասկած» և «սխալականություն» հասկացությունների կողքին վերջինիս կողմից արժեքային և էթիկական բնույթի հարցադրումների և հասկացությունների ուսումնասիրմանը: Պիրսը, կասկածի և սխալականության հետ, կարևորում է նաև ճանաչողությունում «հույսի» գաղափարը, որին վերաբերվում է որպես որոշակի իմացաբանական արժեքի և որին վերագրում է ճանաչողությունում էական գործոնի դեր: Այն ցանկություն և ձգտում է հավաստի ու ճշմարիտ արդյունքին հասնելու վերաբերյալ և «հույս» այն հնարավորության հանդեպ, որ մեր ունեցածը գիտելիք է, և այն հնարավոր է ձեռք բերել²⁹: Թեև մեր մեկնարկային համոզմունքներն ու գիտելիքները սխալական են, և սխալականությունը չի հեռանալու ոչ մի տեղ նույնիսկ մեր հետագա ավելի փաստարկված և հավաստի համոզմունքներ ու գիտելիքներ ձեռք բերելու դեպքում, հույսը իմաստավորում է ճանաչողության ողջ գործընթացը և ապահովում է մարդկային բնական մղումն առ ավելի հավաստի իմացություն՝ հուսալով, որ մեր ամեն հաջորդ համոզմունք և գիտելիք կլինեն ավելի հավաստի, քան այս պահին եղածը: Հույսի առկայությունը ճանաչողությունում պետք է վերածվի նոր բան իմանալու ցանկության: Պիրսը կարծում է, որ «սովորելու համար պետք է ցանկանալ սովորել, և այդ ցանկության մեջ չպետք է բավարարվել նրանով, ինչին արդեն հակված ենք մտածելու: Այստեղից բխում է հետևյալ մաքսիմը. մի խոչընդոտիր հետազոտության (ճանաչողության) ընթացքը»³⁰: Այս առնչությամբ Պիրսը կարևորում է ինտելեկտուալ համեստության և եղած գիտելիքների նկատմամբ չափավոր կասկածի հնարավորության դերը: Ինչպես արձանագրում է Պիրսը, եթե չպահպանվի ինտելեկտուալ համեստությունը, եղած իմացությունը կարող է արմատանալ այնքան, որ այն կսկսի խոչընդոտել ու արգելափակել նոր գաղափարների և գիտելիքների ձեռքբերումը. «Ոչինչ այնքան չի հակադրվում ... փիլիսոփայությանը, որքան ինֆալիբիլիզմը՝ անկախ այն բանից՝ այն զարդարված է կրոնական հանդերձանքով, թե՛ ներկայանում է իր նոր «գիտական» քողարկմամբ»³¹:

Չորրորդ արձանագրումը կապված է գիտելիքներ ձեռք բերելու գործընթացում համայնքի դերի կարևորման հետ: Դեկարտի իմացաբանության քննադատության շրջանակում Պիրսն արձանագրում է, որ Դեկարտի իմացաբանությունը ինդիվիդուալիստական է, որից էլ բխում են Դեկարտի համակարգի մնացյալ խնդիրները: Գիտելիքի ստացումը համայնքային և մարդկանց համատեղ գործընթաց է: Այն միավորում է մարդկանց, որոնց կյանքը առաջնորդվում է ճշմարտությունը գտնելու ցանկությամբ, որոնց կյանքը շարժվում է «իրերի

²⁹ St u **Pierce C.S.**, Collected Papers, ed. C. Hartshorne, P. Weiss, and A. Burks, V. 1, էջ 150; V. 2., էջ 654-655:

³⁰ **Peirce C. S.**, Philosophical Writings of Peirce, Dover Publications, p. 55.

³¹ Նույն տեղում, էջ 8:

խորքը ներթափանցելու մղումով»³²: Գիտական համայնքի յուրաքանչյուր ներկայացուցիչ, ինչպես նաև գիտական համայնքն ինքնին սխալական են իրենց ճանաչողական կարողություններում և հետազոտական գործընթացներում, սակայն հավանական սխալի մշտական ներկայության գիտակցումը, սովորելու ու ճանաչելու դրական ձգտումը, ինչպես նաև գիտական համայնքի ներկայացուցիչների կողմից յուրաքանչյուր արդյունքի նկատմամբ առողջ քննական վերաբերմունքը (հիմնավորված և չափավոր կասկածի կիրառումը) թույլ են տալիս համայնքին արձանագրել տվյալ պահի համար որոշակի բազային իմացություն հետագա կշռադատությունների ու եզրահանգումների համար: «Մեկ ժամանակաշրջանի գիտական համայնքի սխալները ուղղվում են մեկ այլ ժամանակաշրջան ներկայացնող գիտական համայնքի կատարելագործված հստությունների և իմացության միջոցով»³³: Այսպիսի մոտեցման դեպքում, ըստ Պիրսի, ոչ միայն մեր գիտելիքներն են աճում, այլև ժամանակի ընթացքում աճում են դրանց հիմնավորվածության մակարդակը և վավերականությունը, քանի որ համայնքը անընդհատ ստուգում է առկա գիտելիքները՝ դրանցում սխալների նույնականացման և սխալներից մաքրելու նպատակով: Վերլուծության արդյունքում կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Պիրսի ֆալսիֆիկմի հիմքում ընկած է սուբյեկտի ճանաչողական կարողությունների և ճանաչողության մեթոդի սահմանափակումները: Սահմանափակումները մեղմելու և որոշակիորեն կառավարելի դարձնելու համար Պիրսն ընդգծում է գիտական ճանաչողությունում գիտական համայնքի դերն ու ակտիվ գործունեությունը: Այսպիսի մոտեցումը Պիրսի ֆալսիֆիկմը համատեղելի է դարձնում օբյեկտիվության գաղափարի հետ:

2. Պիրսյան ֆալսիֆիկմը ոչ միայն ընդունում է գիտելիքի սխալական և ժամանակավոր բնույթը, այլև ժամանակավորությունը (փոփոխման ենթակա լինելը) դիտարկում է որպես դրական միտում, գիտական հետազոտությունը խթանող շարժիչ ուժ, որը խրախուսում է քննական ու չափավոր սկեպտիկական մոտեցումը ողջ իմացության նկատմամբ, գիտելիքների և համոզմունքների շարունակական քննումն ու վերանայումը, որի արդյունքում գիտելիքը քարացած և անփոփոխ արդյունքից վերածվում է դինամիկ գործընթացի:

3. Բավարար պատճառ ունեցող չափավոր (իրական) կասկածի պիրսյան պահանջը բխում է Դեկարտի դոգմատիկ-ֆունդամենտալիստական հայացքների և մեթոդաբանական սկեպտիցիզմի քննադատությունից: Այն կարևորում է մտքի ու քննության ելակետում եղած իրական համոզմունքների ու գիտելիքների ընդունումը կամ, այլ կերպ ասած, հետազոտության հիմքում սպեկուլյատիվ և հիմնավորումներից զուրկ ելակետային դատողությունների բացառումը: Կա-

³² Նույն տեղում, էջ 44:

³³ Chysogonus O., նշվ. աշխ., էջ 32:

րելի է արձանագրել, որ պիրսյան ֆալիբիլիզմի ձևավորման և զարգացման հիմքում ընկած են (1) բավարար պատճառ ունեցող չափավոր կասկածի պահանջի ընդունումը և (2) գիտելիքների ու համոզմունքների հիմքում բացարձակ իմացաբանական հիմքերի որոնման պահանջից հրաժարումը:

4. Պիրսի ֆալիբիլիստական իմացաբանությունը նաև ներառում է որոշակի էթիկական և արժեքային բաղադրիչներ: Ճշմարտությանը, ինչպես նաև որոշակի հիմնավոր գիտելիքներին հասնելու ներքին մղումը և հույսը հնարավոր են դարձնում ու երաշխավորում են ճանաչողության հնարավորությունն ընդհանրապես, իսկ ինտելեկտուալ համեստության պահանջը նպատակ ունի ապահովելու մտքերի սահունությունը՝ թույլ չտալով որևէ գիտելիքի կամ համոզմունքի կարծրացում մեր իմացությունում:

5. Պիրսի ֆալիբիլիզմը ոչ խիստ, չափավոր իմացաբանական դիրքորոշում է, որը, անկախ հիմնավորվածության աստիճանից, մեր բոլոր համոզմունքները և գիտելիքները համարում է սխալական, ժամանակավոր, ինչպես նաև սովորելու, բարելավման գործընթացում՝ ենթակա վերանայման ու փոփոխման: Այսպիսի մոտեցումը թույլ է տալիս Պիրսին խուսափել դոգմատիզմի, ֆունդամենտալիզմի, ինֆալիբիլիզմի և ծայրահեղ սկեպտիցիզմի սահմանափակություններից: Միևնույն ժամանակ, ֆալիբիլիզմի շրջանակում Պիրսը չի կարողանում լուծել գիտելիքի հիմնավորման և դեմարկացիայի խնդիրները: Ֆալիբիլիստական իմացաբանության դիրքերից այս խնդիրների հնարավոր լուծումների հետագա քննությունը կնպաստի հայեցակարգի զարգացման և վերաիմաստավորման ժամանակակից փորձերին:

ДАВИД АКЕЛЯН – Развитие фаллибилизма в философии Чарльза Пирса. – В статье рассматриваются причины, аргументы, критика предшествующих эпистемологических позиций и тенденции развития фаллибилизма в философии Чарльза Пирса. Пирсовский фаллибилизм является, прежде всего, результатом признания и попытки преодоления ограничений познавательных способностей субъекта и метода познания, что наиболее отчетливо проявляется в его критике картезианских догматико-фундаменталистских взглядов и методологического скептицизма. Можно предположить, что в основе формирования и развития фаллибилизма Пирса лежат: (1) отказ от метода всеобщего и произвольного сомнения, (2) принятие требования умеренного сомнения, основанного на достаточных причинах, и (3) отказ от поиска абсолютных эпистемологических оснований для знания и убеждений. Хотя подобная эпистемологическая позиция приводит к признанию ошибочности всех знаний и когнитивных способностей (фаллибилизму), она переосмысляет познание, а особенно научное познание, как коллективный и междисциплинарный динамический процесс, способный смягчать субъективный фактор и обеспечивать рост знаний, не допуская заострения убеждений и знаний в структуре познания. По мнению автора, фаллибилизм Пирса представляет собой умеренную эпистемологическую позицию, которая позволяет избежать догматизма, фундаментализма, инфаллибилизма и крайних форм скептицизма с их максималистскими требованиями и концептуальными ограничениями по отношению к знанию.

Ключевые слова: Чарльз Пирс, фаллибилизм, догматизм, фундаментализм, ошибочность знания, обоснование знания, преодоление субъективного, интеллектуальная скромность

DAVIT AKELYAN – *The Development of Fallibilism in the Philosophy of Charles Peirce.*

The article examines the reasons, arguments, critiques of earlier epistemological positions, and the developmental tendencies of fallibilism in the philosophy of Charles Peirce. Peircean fallibilism is primarily the result of recognizing and attempting to overcome the limitations of the subject's cognitive capacities and the methods of inquiry, which is most evident in Peirce's critique of Cartesian dogmatic-fundamentalist views and methodological skepticism. It can be argued that the formation and development of Peirce's fallibilism rest on three key principles: (1) the rejection of the method of universal and arbitrary doubt, (2) the acceptance of the requirement of moderate doubt grounded in sufficient reason, and (3) the renunciation of the demand for absolute epistemological foundations of knowledge and belief. Although this epistemological stance leads to the recognition of the fallibility of all knowledge and cognitive capacities, it reconceptualizes inquiry, and particularly scientific inquiry, as a communal and intersubjective dynamic process that can mitigate subjectivity and foster the growth of knowledge, while preventing the ossification of beliefs and knowledge within cognition. According to the author, Peirce's fallibilism is a moderate epistemological position that avoids dogmatism, fundamentalism, infallibilism, and radical skepticism, thereby rejecting maximalist demands and conceptual limitations placed upon knowledge.

Key words: *Charles Peirce, fallibilism, dogmatism, fundamentalism, fallibility of knowledge, justification of knowledge, overcoming subjectivity, intellectual humility*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

References

- Brown M., Science and experience: a Deweyan Pragmatist Philosophy of Science, UC San Diego, 2009.
- Chysogonus O., Peirce's fallibilism: A thematic analysis and the revisitation of the origins of fallibilism, AMAMIHE: Journal of Applied Philosophy, ISSN: 1597 – 0779, Vol. 19, No. 4, 2021, pp. 18-35.
- Cooke E., Peirce, Fallibilism, and the Science of Mathematics, *Philosophia Mathematica*, 11(2), 2003, pp. 158–175.
- Frankfurt H., Peirce's Notion of Abduction // *Journal of Philosophy*, 55, 1958, pp. 593–596.
- Haack S., Descartes, Peirce and the cognitive community // *The Monist*, vol. 65, no. 2, 1982, pp. 156–181.
- Haack S., Fallibilism and Necessity // *Synthese*, vol. 41, no. 1, 1979, pp. 37-63.
- Hatfield G., René Descartes // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), Summer 2024 edition, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/descartes/> (Accessed: 01.09.2025).
- Peirce C. S., *Collected Papers*, ed. C. Hartshorne, P. Weiss, and A. Burks, Harvard University Press, Volumes 1-8, Cambridge, 1931-1958.
- Peirce C. S., *Philosophical Writings of Peirce*, Dover Publications, New York, 1955.
- Peirce C. S., Some consequences of four incapacities // *The Journal of Speculative Philosophy*, vol. 2, no. 3, 1868, pp. 140–157.
- Pojman L. P., *What can We Know? An introduction to the Theory of Knowledge*, Belmont: Wadsworth, 2001.